

УДК 342.72/.73(477)

Є. С. Савич
аспірант Інституту законодавства
Верховної Ради України

ДУАЛІСТИЧНА ПРИРОДА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗВЕРНЕННЯ

Постановка проблеми. Дослідження каталогізації та систематизації конституційних прав і свобод людини і громадянина є традиційними для юридичної науки та практики. Багатоманітність та динаміка розвитку цих прав, різновекторність підходів до упорядкування знову і знову вимагають від наукової спільноти відповідних напрацювань та обговорень. Понині в теорії прав людини та у конституційному праві не існує єдиного, уніфікованого підходу щодо видової класифікації прав і свобод людини і громадянина.

Вчені-конституціоналісти В. Мелашенко, В. Лучін, В. Федоренко звертали увагу на те, що метою класифікації норм конституційного права є не лише виключне зведення до логічно завершеного, вичерпного поділу їх на види [17, с. 45], а більш глибоке і повне проникнення в їх природу і зміст, волю законодавця, що дозволяє виявити функціональні зв'язки правових норм та їх субординацію, сформувати всебічне уявлення про цю систему та її юридичні властивості з метою утвердження належних теоретико-методологічних основ для вдосконалення конституційної правотворчої та правозастосовної діяльності в правових реаліях сьогодення [18, с. 35; 25, с. 320-321].

Дану проблематику, як зазначає учений-конституціоналіст Ю. Кириченко, актуалізує й те, що, незважаючи на гуманістичну спрямованість Основного Закону України, в якому вперше у вітчизняній історії найвищою соціальною цінністю на конституційному рівні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку, значна частина її положень потребує подальшого наукового обґрунтування та вдосконалення, одним із аспектів якого є дослідження видової класифікації прав і свобод людини і громадянина, яка набуває практичного значення при підготовці змін до другого Розділу Конституції України, оскільки здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу таких прав і полегшенню орієнтуванню у різноманітних правах людини [5].

Конституційне право людини на звернення є одним із тих прав, яке в умовах побудови громадянського суспільства та перегляду взаємин «особа-держава» набуває визначального значення та зумовлює необхідність перегляду класичних підходів до розуміння його сутності та функціонального призначення.

Стан дослідження. Питання класифікації конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні, зокрема й права на звернення, досить широко розглядались у працях вітчизняних та зарубіжних авторів. Зокрема, означених аспектів упорядкування цього права в системі основних прав і свобод людини торкались у своїх роботах такі вчені, як Л. Бельо, Л. Гураль, Ю. Кириченко, А. Колодій, Г. Котляревська, Л. Лазаренко, І. Литвиненко, А. Олійник, В. Федоренко, Н. Хаманева, В. Чорнолуцький, Т. Шаповал та інші. Водночас, стан науково-теоретичної розробки даної наукової тематики показав існування діаметрально протилежних, іноді суперечливих та необґрунтованих наукових позицій з визначення сутності та функціонального призначення даного права суто як політичного, які й обумовлюють потребу подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Метою даної статі є аналіз юридичної природи конституційного права людини на звернення та визначення його місця в каталозі конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні, що включатиме з'ясування особливостей його функціонального призначення в умовах цивілізаційного поступу української нації до побудови громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Ми, як і більшість вітчизняних фахівців з конституційного права, що спираються у своїй аргументації на основні положення загальновідомих міжнародно-правових актів з прав людини, дотримуємось точки зору, що закріплені у другому Розділі Основного Закону України права і свободи людини і громадянина потрібно групувати на шість основних груп: громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні, які за слушним зауваженням Н. Г. Шукліної «є не якимось випадковим, аморфним поєднанням, а внутрішньо узгодженою системою прав і свобод громадян, яка охоплює своїм регулюючим впливом всі найважливіші й найістотніші сфери життя і діяльності людини» [5; 15].

Але з цього приводу якраз і виникають складності: найбільш дискусійним серед дослідників в галузі конституційного права є питання визначення місця конституційного права на звернення у системі конституційних прав саме за сферою суспільних відносин, де за основну кваліфікуючу ознаку беруться сфери життєдіяльності людини

або, як іноді кажуть, соціальне призначення цих прав, тобто, ті галузі суспільного життя, де вони виникають та реалізуються.

Доволі поширеним, якщо не сказати, традиційним для науки конституційного права є віднесення конституційного права на звернення до політичних прав громадянина, яке характеризується як важливий засіб здійснення й захисту інших прав та свобод громадян, що сприяє зміцненню зв'язків населення з державним апаратом, участі громадян в управлінні державними справами [2; 5; 8, с. 268-269;], а окремі дослідники взагалі називають його «правом петиції» [12; 13].

З такою науковою позицією цілком погоджується й Л. Лазаренко, за словами якої серед учених-конституціоналістів немає єдиної думки щодо класифікаційної групи, до якої слід відносити право на звернення. На її ж погляд, право на звернення слід відносити до конституційних політичних прав [15, с. 13].

Як стверджує В. Чернолуцький, джерелом інформації про політичні права і свободи в Україні є Конституція України, а також Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Перелік та формулювання політичних прав і свобод в Конституції України та документах міжнародних міждержавних організацій представлені у Додатку Е. У найбільш повному вигляді до групи політичних прав автор відносить й право на звернення. При цьому критерієм для включення в групу політичних прав, очевидно, має бути та обставина, наскільки це право сприяє участі індивіда у політичному процесі [24, с. 16-17].

Дійсно, певні об'єктивні підстави для характеристики конституційного права на звернення як політичного права існують. По-перше, у тексті Конституції України дане право закріплене поруч із такими політичними правами громадян як право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (стаття 38) та правом збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (стаття 39). Окрім цього, за конституційними приписами одержувачами звернень є органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, тобто, державний апарат [10].

По-друге, ознаки конституційного права на звернення як політичного прямо визначені у преамбулі Закону України «Про звернення громадян», де зазначено, що цей Закон «забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами» [19].

У свою чергу, ми вважаємо, що подібні наукові позиції, хоча й є цілком виправданими, проте не враховують усієї повноти сучасного розуміння функціонального призначення цього права. Такі односторонні характеристики права на звернення пояснюються його сприйняттям лише як дієвого інструменту налагодження діалогових форм участі населення в управлінні державними та суспільними справами, що об'єктивно обумовлено історично. Однак нині, коли людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека конституційно визначені в Україні найвищою соціальною цінністю, а у державній діяльності базовим вважається принцип забезпечення основних прав та свобод людини, право на звернення не можна розглядати лише в одній площині.

Як справедливо зауважує вітчизняна учена-конституціоналіст Т. Шаповал, обставиною, яка пояснює характеристику закріпленого в статті 40 Конституції України права на звернення як політичного права, треба вважати інерцію його в суспільному сприйнятті. Ще у XVII столітті у роботі англійського парламенту набули значення звичайної практики різного роду петиції. Вважається, що право петицій історично пов'язане з судовими повноваженнями англійського парламенту: «це був своєрідний позов громадянина, спрямований проти акта адміністративної влади». Згодом характер цього права змінився, і «петицію почали розглядати як одну з форм виразу суспільної думки з приводу законодавчих реформ». Зокрема, у Франції кінця XVIII століття право петицій вважалось правом «активних громадян» (тобто наділених виборчими правами), за змістом якого вони могли звертатися до державних інституцій, насамперед до законодавчого органу, з пропозиціями і клопотаннями щодо поліпшення їх організації та діяльності. Тим самим петиції визнавалися і визнаються зверненнями політичного характеру, що зумовлювало характер відповідного права. У XVIII – XIX століттях право петицій було закріплене у ряді конституцій. Сформульоване воно і в деяких чинних основних законах, причому «адресатами» петицій вважаються різні державні органи, а не лише парламент. Історично петиції – це колективні за формою звернення. Як зазначають деякі автори, «дане право належить кожному громадянину, але здійснювати його можна тільки спільно з іншими громадянами. На думку ж самої авторки, закріплене у статті 40 Конституції України право на звернення має складний характер: залежно від цілей реалізації, від змісту суспільних відносин, що виникають у зв'язку з цим, воно може виглядати як особисте або як політичне право. Це право може виконувати роль одного із захисних прав, або прав на захист. Разом з тим, загальна роль права на звернення є ширшою, про що свідчить характер таких форм

звернення, як пропозиція і заява, котрі звичайно не мають безпосереднього відношення до захисту прав і свобод. Тим самим право на звернення, залежно від цілей його реалізації, може виглядати не тільки як особисте або як політичне право, а й як одна з несудових гарантій захисту прав, як своєрідне право-гарантія відносно інших прав і свобод людини і громадянина [27, с. 82-85].

Подібну позицію демонструє й інша учена-конституціоналіст Г. Котляревська. За її словами, право людини на звернення до органів влади не можна однозначно віднести до групи політичних прав, або вважати це право особистим правом людини чи її економічним, соціальним, культурним, екологічним правом. Це право є загальним правом людини, його слід віднести до групи «прав людини на участь у правовому процесі», до якої також належать права, вказані в статті 55 Конституції України. До цієї ж групи прав можна віднести й гарантоване кожній людині право «знати свої права і обов'язки» (стаття 57 Конституції України), яке також не захищає один якийсь особливий інтерес, а забезпечує реалізацію в правовому процесі усіх інших конституційних прав, а також право «на правову допомогу та вільний вибір захисника своїх прав», яке забезпечує юридичну можливість кожній людині здійснювати в правовому процесі всі інші її суб'єктивні права, що закріплене у статті 59 Конституції. Авторка формулює «конституційне право на звернення як сукупність правових норм, що регулюють певну сферу відносин фізичної особи і держави, тобто тих відносин, які пов'язані із зверненнями фізичних осіб до державних органів та органів місцевого самоврядування і відповідним реагуванням їх на звернення» [11, с. 5].

Дуалістичну природу права на звернення відзначали ще учені-правознавці позаминулого століття. Так, філософ права другої половини XIX століття Б. Чичерін, характеризуючи право на свободу слова (яка охоплює також свободу викладання і свободу друку), на свободу зібрань і товариств та право клопотань як особисті, зауважував, що вони «мають значення не тільки приватне, а й політичне», адже їх реалізація «може бути знаряддям політичної діяльності, засобом вчинення впливу на владу» [23, с. 201].

Загалом тотальна «політизація» права на звернення, на наш погляд, пов'язана з особливостями його закріплення в радянських конституційно-правових та законодавчих актах.

Як слушно зазначає Т. Шаповал, за радянських часів право, зовні подібне до права петицій, було визначене у конституціях «розвинутого соціалізму». Так, стаття 47 Конституції (Основного Закону) УРСР 1978 року включала положення, згідно з яким «кожний громадянин Української РСР має право вносити в державні органи і громадські організації пропозиції про поліпшення їх діяльно-

сті, критикувати недоліки в роботі». За оцінками дослідниці, саме зміст конституційної норми й обумовлював сприйняття права на звернення як суто політичного. Водночас за своїм змістом воно було значно вужчим, аніж право на звернення, закріплене в статті 40 чинної Конституції України. Такий висновок підтверджує аналіз Закону України «Про звернення громадян», який передбачає різні види звернень – пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги [27, с. 82].

Попри суцільне одержавлення всіх сфер суспільного життя за радянських часів, що виявлялось у спрощеному розумінні взаємозв'язків між індивідом, соціумом та державою, фактичному визнанні пріоритету «суспільного» (колективного) інтересу перед «особистим» (індивідуальним), окремі радянські дослідники все ж таки висловлювали міркування про комплексний характер цього права. Так, Б. М. Топорнін зазначав, що це право «може бути трактоване як політичне тільки у певному сенсі» і, залежно від цілей його реалізації, «може набувати значення особистого або політичного». При цьому він зауважував, що відповідне право, яке було визначене у конституціях «розвинутого соціалізму», виступало «засобом участі громадян у політичному процесі» [9, с. 144].

Загалом переважна більшість сучасних науковців визнає комплексний характер конституційного права людини на звернення, рівноцінність його дуалістичної природи. Таку думку, наприклад, оприлюднила російська дослідниця Н. Хаманева, яка з однієї сторони відмітила, що через звернення громадян втілюється в життя один з конституційних принципів – участь громадян в управлінні державними та громадськими справами, тобто, «звернення громадян є однією з форм їх участі в управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ». З іншого боку, дослідниця зауважила, що ключове значення за змістом відповідного суб'єктивного права мають правомочності, які передбачають вимоги до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (у порядку підлеглості) уникати дій (бездіяльності), які порушують або ущемляють права і свободи індивіда, або виправляти негативну для індивіда ситуацію, що виникла у зв'язку з такими діями (бездіяльністю). Іншими словами, дослідниця доводить, що право на звернення є «важливим інструментом охорони прав громадян, однією з організаційно-правових гарантій їх захисту» [26, с. 10].

Зі свого боку, ми погоджуємось з такими висновками та вважаємо, що наукова дискусія з приводу неоднозначності видової класифікації конституційного права на звернення, яке у більшості досліджень розглядають як громадянське (особисте) право та політичне право одночасно, пов'язана не лише з радянським вектором роз-

витку правових інститутів, а й з традиційною для класифікації прав людини теорією поділу прав людини, розробленою французьким правознавцем чеського походження Карелом Васьком. Основою цієї концепції є генераційний підхід, а саме: поділ прав на три покоління, до першого з яких відносять цивільні й політичні права (*liberte*), до другого – соціально-економічні (*egalite*), а до третього – права колективні або солідарні (*fraternite*) [22].

Розглядаючи сутність теорії поколінь прав, вітчизняні дослідники Л. Гураль та В. Данільцева зазначають, що до першого покоління прав людини відносять особисті і політичні права, які є основою інституту прав людини, інтерпретуються міжнародними документами як невідчужувані й не підлягають обмеженню. За їх словами, деякі західні фахівці схильні до того, що саме ці права слід розглядати як власне «права людини», вважаючи, що права інших поколінь є всього лише «соціальними домаганнями» [3; 4].

Л. Гураль, наприклад, хоча й класифікує право на звернення як політичне право, зазначає, що відмінною особливістю прав першого покоління є те, що всі вони спираються на негативну концепцію волі, в рамках якої свобода розуміється як відсутність примусу, можливість діяти за власним вибором, не наражаючись на втручання з боку інших. За його словами, політичні права людини базуються на принципах, тотожних до загальних принципів прав людини: 1) універсальність та невід'ємність; 2) неподільність; 3) взаємозалежність та взаємозв'язок; 4) рівність та недискримінація; 5) участь та інтеграція [3].

Як стверджують з цього приводу А. Колодій та А. Олійник, між особистими і політичними правами і свободами існує не тільки «тісний взаємозв'язок», а й навіть «певна спорідненість» [7, с. 188], а за словами Т. Шаповал, важливим є те, що особисті і політичні права і свободи далеко не завжди розрізняються за змістом основних законів (за приклад може слугувати Конституція України). До того ж, навіть у тих країнах, де права і свободи відповідно розрізняють, не існує універсального підходу щодо класифікації деяких з них. Тому в одних випадках окремі з суб'єктивних прав класифікують як політичні, в інших ті самі права – як особисті [27, с. 52].

Повертаючись до аналізу дуалістичної природи права на звернення за сферою його соціального призначення, ми можемо впевнено говорити, про те, що його варто розглядати одночасно як особисте та як політичне право, при цьому обидві його сторони є рівнозначними. Такий висновок обумовлено як аналізом наведених наукових позицій, так і змістом запропонованого нами у попередньому підрозділі визначення конституційного права на звернення. Так, як особисте право людини – право на звернення полягає у можливості

реалізації та захисту своїх прав, свобод та законних інтересів шляхом направлення до органів державної влади, місцевого самоврядування, інших уповноважених на це суб'єктів скарг, заяв і клопотань, які припускають обов'язковість їх розгляду та надання обґрунтованої відповіді у встановлений законом строк.

Як політичне право – це одна з діалогових форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливість активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування.

Отже, право на звернення відноситься до основних прав людини, якісною особливістю якого на відміну від інших прав, що складають конституційно-правовий статус особи, є його дуалістичний характер. Це право не просто гарантує людині захист та відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів. Можливо більш важливим і ціннішим є його значення для політичної системи суспільства, зокрема, для функціонування механізму держави. Це означає те, що право на звернення отримує правову регламентацію не лише яке право індивіда, а й як найважливіша форма забезпечення взаємозв'язку між державою та громадянським суспільством.

Оригінальний погляд на класифікацію прав і свобод людини за соціальним призначенням був запропонований у Франції у XIX столітті, а згодом набув поширення в інших європейських країнах. Т. Шаповал зазначає, що за цією класифікацією розрізняли публічні, або суспільні, права і власне політичні права, пов'язані з участю громадянина безпосередньо у сфері державного владарювання. Далі авторка вказує, що розрізняли публічні (суспільні) та політичні права і деякі дореволюційні автори. Наприклад, М. Свешніков класифікував особисту, економічну, духовну, суспільну і політичну свободи. На його думку, «права, що мають значення суспільної свободи – це право петицій, зібрань і зборів». При цьому він визнавав такі права «важливою умовою для впливу суспільства у сфері політичних відносин». Політичну ж свободу цей автор характеризував як «сукупність юридичних норм, що визначають ступінь участі народу у владі» [20, с. 148, 164, 166, 172]. На думку дослідниці, ця і подібні класифікації прав і свобод склали підвалини сучасних класифікацій, зокрема тих, що передбачають три види прав і свобод – особисті, політичні і соціально-економічні [27, с. 57-58].

Підтримуючи такі висновки, у свою чергу, додамо, що поділ прав і свобод людини, зокрема на суспільні та політичні, цілком міг стати основою сучасного видового упорядкування політичних прав.

Так, розглядаючи політичні права і свободи у системі прав людини, Л. Бельо та А. Танчак відмітили їх особливий правовий характер: вони по-

діляються на політичні права людини і політичні права громадянина. Політичні права людини невіддільні від індивіда, є позатериторіальними та позанаціональними, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об'єктом міжнародно-правового регулювання і захисту. Вони характеризують людину як представника людського роду, і в цьому змісті виступають найбільш загальними й основними для її нормального існування. Політичні права громадянина, у свою чергу, сукупність природних прав, які отримали відображення в нормативно-правових державних актах, і набутих прав, напрацьованих під час розвитку суспільства та держави. Вони належать лише громадянам України, які досягли 18-річчя і набули повної правосуб'єктності. На відміну від громадянських (особистих) прав, які за своєю природою є невідчужуваними, ці права можуть бути обмежені в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку недієздатними. При цьому дослідники відносять право на звернення як до особистих, так і до політичних прав, які не вимагають наявності в осіб громадянства, є гарантованими державою абсолютно усім індивідам [1; 21].

Вважаємо, що наведені тези потребують певних коментарів. Не до кінця визначеною виглядає наукова позиція авторів у частині класифікації права на звернення: чи відноситься воно до політичних прав людини, чи є одночасно як особистим, так і політичним правом, а якщо є, то в якій мірі.

Тезу про належність політичних прав як людині, так і громадянину підтримує більшість науковців. Вони зазначають, що особисті і політичні права і свободи відмінні між собою також за суб'єктами: носіями перших завжди є індивід (людина), другі можуть належати як індивіду, так, передусім, громадянину, а висновок, за яким носіями політичних прав є виключно громадяни, сформульований як узагальнення та не відповідає суспільно-політичним і державно-правовим реаліям [6, с. 203; 9, с. 83; 14, с. 68].

Як слушно зауважує Т. Шаповал, сьогодні набуло поширення визначення політичних прав і свобод як таких, що пов'язані з юридичними можливостями участі індивіда не тільки у формуванні і здійсненні влади, а й у суспільно-політичній діяльності в інших, ніж безпосереднє владарювання, формах. Відповідні корективи були зумовлені, зокрема, розвитком міжнародного гуманітарного права, віхою якого вважається прийняття згаданого Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Але, як і у Загальній декларації прав людини, за змістом цього пакту громадянські (особисті) і політичні права і свободи чітко не розрізняються [27, с. 58].

Наведене доводить, що конституційне право на звернення залежно від сфери життєдіяльності можна розглядати як політичне право саме людини. Аргументацією на користь даного висновку, слугує як змістовне наповнення конституційної норми, яка гарантує кожному це право, так і приписи частини третьої статті 1 Закону України «Про звернення громадян», відповідно якої «особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами» [19].

Висновки. Сучасний погляд на юридичну природу права на звернення дозволяє стверджувати, що гарантована державою можливість індивіда направляти на адресу уповноважених на це суб'єктів звернення як приватного характеру (заяви, скарги), так і публічного характеру (пропозиції, петиції) є природною потребою кожної людини як соціальної одиниці при побудові громадянського суспільства, яке передбачає активну участь кожного в налагодженні діалогових форм участі населення в управлінні державними та громадськими справами. Тому, це право варто розглядати одночасно як особисте право людини та політичне право людини. Як особисте право людини воно передбачає можливості кожного особисто звертатись чи в інший спосіб подавати до відповідних суб'єктів звернення для реалізації та захисту своїх особистих прав, свобод і законних інтересів у різних сферах життєдіяльності, а як політичне право людини воно активізується, коли пропозиції, викладені у зверненнях суспільно значимого характеру, визнаються та враховуються на державному рівні у діяльності відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Література

1. Бельо Л. Політичні права та свободи, їх зміст та правові гарантії. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/2_2018/part_3/3.pdf.
2. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Основні права людини. Ужгород, 2003. 67 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5101/1/pdf>.
3. Гураль Л. Політичні права людини і громадянина в сучасній Україні. Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2016. Вип. 10. С. 125-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Polit_2016_10_22.
4. Данільцева В.Г. Покоління прав людини. *Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції (Київ, 30 лист. 2017 р.). К.: Нац. Акад. внутр. справ, 2017. 162 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/4103/1_p046-047.pdf.
5. Кириченко Ю. В. Класифікація прав і свобод людини і громадянина за конституцією України: теоретичні та практичні аспекти. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. 2014. Вип. 21. С. 26-32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_pravo_2014_21_5.

6. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации: учебник. М.: Юристъ, 1995. 480 с.

7. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.

8. Конституційне право України / За ред. В.Ф. Погорілка. 4-те вид. К.: Наукова думка, 2008. 732 с.

9. Конституционный статус гражданина. Под ред. Б.Н. Топорнина. М., Наука, 1989. 207 с.

10. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

11. Котляревська Г.М. Конституційне право громадян за звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики) автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». К., 2011. 20 с.

12. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник. Вид. третє, виправлене та доповнене. К.: Атіка, 2004. 511 с.

13. Політичні права, як можливість впливу в управлінні державними і суспільними справами. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9726/>.

14. Кушніренко О.Г. Слінько Т.М. Права і свободи людини та громадянина. Харків: Факт, 2001. 438 с.

15. Лазаренко, Л.А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук; спец.: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право. К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2010. 21 с.

16. Литвиненко І.Л. До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 55-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2007_2_10.

17. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации: монография. М.: ЮНИТА-ДАНА, 2002. 687 с.

18. Мелашенко В.Ф. Основы конституционного права Украины: Курс лекцій; для студентів юрид. вузів і факультетів. К.: Вентурі, 1995. 240 с.

19. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>.

20. Свешников М.И. Очерк общей теории государственного права. СПб., 1896. 311 с.

21. Танчак А. Політичні права людини: поняття та зміст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 248-254. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ardp_2005_24_36.

22. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. «*Інформація і право*». № 2(25). 2018. С. 17-30. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/4_8.pdf.

23. Чичерин Б. Курс государственной науки. М., 1894. Часть 1. Общее государственное право. 481 с.

24. Чернолуцький В.П. Система забезпечення політичних прав і свобод громадян органами виконавчої влади регіонального рівня в умовах децентралізації. дис. ... к. наук з держ. управління: 25.00.02. Одеса, 2016. 236 с.

25. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: Монографія. К.: Ліра-К, 2009. 580 с.

26. Хаманева Н.Ю. Конституционное право граждан на подачу обращений. *Государство и право*. 1996. № 11. С. 10-19.

27. Шаповал Т.В. Конституційний інститут політичних прав і свобод в Україні: дис. ... к.ю.н. 12.00.02., Київ, 2009, 193 с.

Анотація

Савич Є. С. Дуалістична природа конституційного права людини на звернення. – Стаття.

Стаття присвячена розкриттю юридичної природи конституційного права людини на звернення в Україні та його місця у каталозі конституційних прав і свобод людини і громадянина. Встановлено, що в залежності від соціального призначення право людини на звернення може виступати як особисте право людини та політичне право людини.

Ключові слова: дуалістична природа, конституційне право людини на звернення, особисте право людини, політичне право людини

Аннотация

Савич Е. С. Дуалистическая природа конституционного права человека на обращение. – Статья.

Статья посвящена раскрытию юридической природы конституционного права человека на обращение и его места в каталоге конституционных прав и свобод человека и гражданина. Установлено, что в зависимости от социального назначения право человека на обращение может выступать как личное право человека и как политическое право человека.

Ключевые слова: дуалистическая природа, конституционное право человека на обращение, личное право человека, политическое право человека.

Summary

Savych E. S. The dualist nature of the constitutional right of appeal. – Article.

The article is devoted to the disclosure of the legal nature of the constitutional human right to appeal in Ukraine and its place in the catalog of constitutional rights and freedoms of human and citizen. It is established that, depending on the social purpose, the human right to appeal can act as a personal human right and a political human right.

Key words: dualistic nature, constitutional human right to appeal, personal human right, political human right.